

Dalmacijom u dolinu Neretve.

imprese me pozdravljuju. U Trebinju, tako blizu mora, sav se zaželim sinjega mora i Dubrovnika, kojemu je istorija onako ispletena s istorijom Bosne i Hercegovine. U ovo nekoliko decenija često sam bivao u Dubrovniku i podulje tamo ostajao. No nijesam sada
kanio da iz Dubrovnika udarim natrag u Hercegovinu najkraćim putom k ušću Neretve, morem na parobrodu, nego odlučim, da i iz Dubrovnika krenem suhim putom uz more i da pohodim enklavu Klek, kuda rijetko ko zalazi. Kola sam uzeo još u Mostaru pa njima se vozio uz crnogorsku granicu, — najmio sam ih, dokle ih hoću i u koju stranu hoću, uz taj jedini uvjet, da se njima dovezem opet u Mostar. Tako naredim kočijašu, da bude u sat u podne spremna, pa ćemo u Dubrovnik, staru hrvatsku Atinu. Nije to najzgodnije vrijeme za putovanje po ovim krajevima, no bilo je već kasnije doba u godini — konac septembra — te žega nije bila više strahovita, a na visini brda, što smo ih morali preći, nadali smo se svježemu povjetarcu s mora.

Sela Mustaci i Gomiljani, odma uz Trebinje, već su i danas sa svim drugaćija nego pred nekoliko godina, kada su bila kao kakve ruševine. Svuda su kuće opravljene, na novo sagragjene ili okrećene;

bašće su po talijanskom običaju okružene kamenim zidovima i sve se zelene, a iz zelenila se izrazito ističe srebrenasto lišće uljikino. Nešto postrane od puta opazimo prostrane ruševine manastira Tvrdoša, što su ga godine 1693. razorili Turci. Po njima se vidi, da je bila ogromna gragjevina. Novim mostom, uz koji stoji čvrsta kula, prelazimo Trebinjčicu. Kraj je još dobro naseljen, svuda stoje pojedine kuće, a svuda je život od onih dugačkih redova mazgi i magaraca, što dolaze iz Dubrovnika ili se onamo vraćaju. Većinom idu seljakinje iz dubrovačkoga kotara u svojoj ukusnoj slikovitoj nošnji. Vraćaju se s pazara iz Trebinja i idu putom uz smijeh i brbljariju. Jedna lijepa djevojčica, koja se je valjda već umorila, zamoli nas, da je povezemo. Rado pristanemo i tako stekosmo veselu i razgovornu suputnicu.

Ne ide se dugo obragjenim krajem i eto krša. Po maloj šumici vidiš još, da se radi o racionalnom pošumljivanju, no onda nestaje svega zelenila i oko nas su divlje veličajne brdine. Sama siva gola orijaška brda oko nas i na brdima svuda karaule. Izbrojali smo ih uz cestu osamnaest.

Sve neprijatnijim biva kraj; cesta se strmo uspinje na razmegije Hercegovine i Dalmacije. U dubljini dolje, u nekojim dolinama, leže samotna kućišta, što se jedva i zapažaju uz sivo stijenje. Sve se privigja spaljenim i pustim; svakako je to najžalosniji kraj u svoj zemlji. Na Gluhoj smokvi ima žandarska vojarna; uz nju stoji nekoliko kuća, početak ljudskoga naselja. Ovdje se pregledavaju putnici, pa tjeraj dalje. Uspinjemo se na najviše tjeme. Uz cestu stoji financijska stržarnica, onda nekoliko jadnih krčmi. A nad njima se uzdiže tvrgjava Drijeno, poznata radi smione dinamitske navale Miroslava Hubmajera za ustanka godine 1875. Sada se ondje sjaju bosanske uniforme; s vrletne visine gledaju vojnici na daleko sinje more, što ti ovdje puea pred razdraganim očima.

Imamo do duše još dosta da se vozimo, dok se po tim beskrajnim okukama ne spustimo k Dubrovniku, no naskoro se zapaža umiljata brenska dolina, straga zatvorena golim stijenama; — tamo leži Cavtat, što su ga utemeljili bjegunci iz Epidaura. Progjemo kraj tvrgje Karine, onda uz Brgat, već u Dalmaciji. Vegetacija je uz cestu bujna i južna, Iovor, čempres, smokva i aloj obrubljuju put, topal vlažan uzduh ovijava ti lice. Tu je nekadano ostrovo kraljevića Rudolfa, divni Lokrum s tihim gajevima i krasnim nasadama, nad njim tvrgjava Srgj, — a dok se zakrene, eno na desnoj strani pod nama Sv. Jakov, gdje paome dižu svoju krošnje nebu pod oblake. Još malo i ulazimo u divni Dubrovnik, taj komad Afrike u austrijskoj monarkiji, biser sinjega mora. Da si mi zdravo, vječito krasno sinje more!

Ime Dubrovnik od vijeka je čarobno zvučilo u mojim ušima. Privigjalo mi se je cvijeće i mirisovi, visoke gole planine i na njihovu podnožju tropska vegetacija, pa uza sve šušanj morski. S tugom u srcu rastajao sam se svagda s tim veličajnim krajem, i dok umrem, želio bih samo da mi bude mjesto na dubrovačkom groblju, oko groba aloji, vrh glave mrka pinija, a preda mnom tamno modro more, što svaku bolju nosi u daljinu

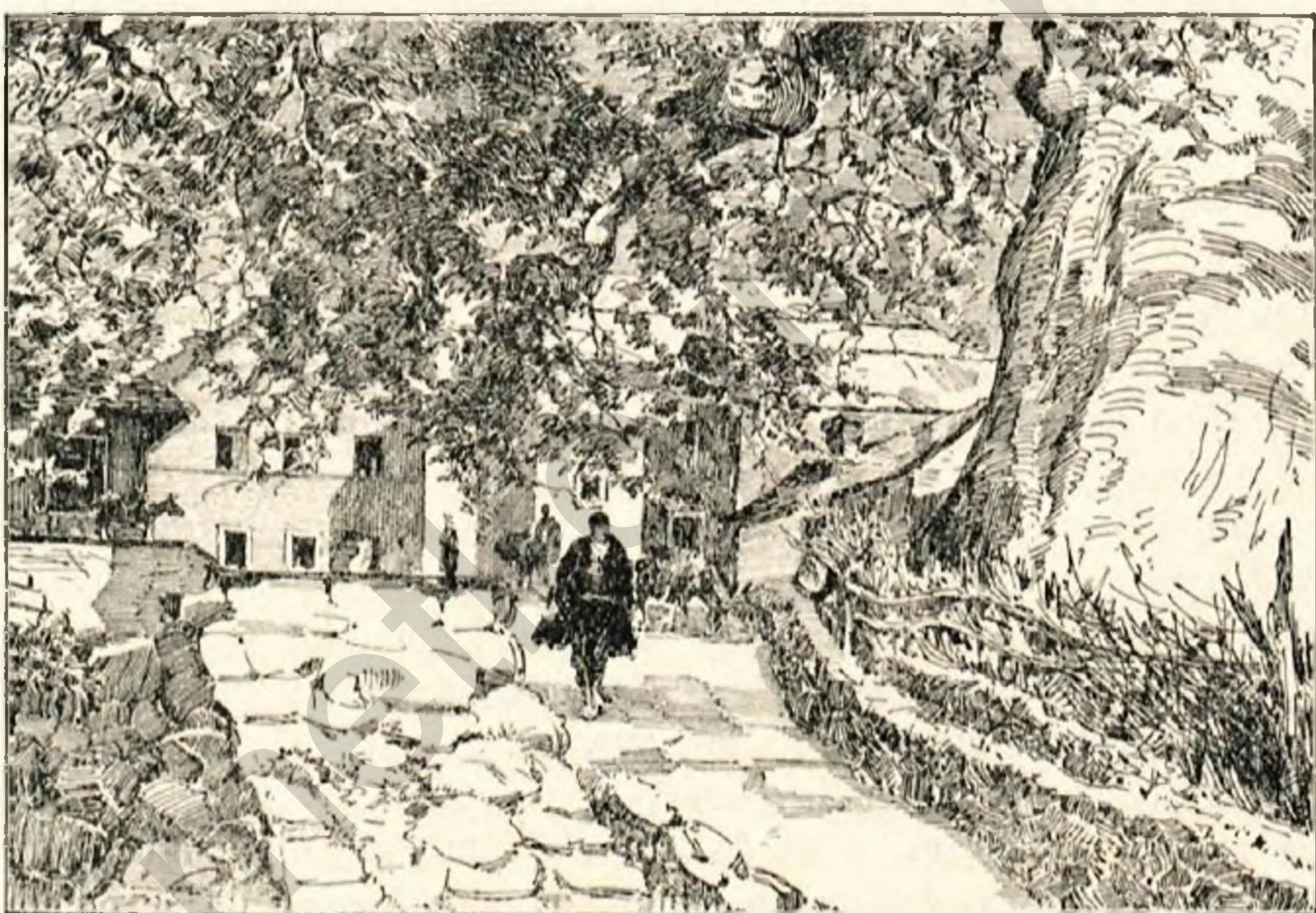
U februaru, dok svuda svijet sniva zimskim snom, u proljeću i u jeseni, čak i u zimi Dubrovnik je divno boravište. Kajsije, bademi, breskve ishlapljuju svoj miris, limunovo i narančovo drveće posuto je zlatnim teretom, a iz zelenoga lišća, što ovija i grad i okoliš, sjaju se grimizne granate, blista srebrenasti jasmin i mrčika, nježna ružičasta boja divljega oleandra, grimizni, bijeli i modri pitomi oleander. Plavi cvjetovi ružmarinova džbunja pozdravljaju putnika, orijaške paome pomahaju ponosito svojim pernatim krošnjama, a na golemim strukovima — kao na drveću — ljujaju se plodovi velikih aloja, nalik na zvona. Opojan je miris po svem kraju, a kada pogledaš na istok, vigjaš stjenovite obronke, što dijele Hercegovinu i Dalmaciju, a jedva da po njima raste rijetka žalfija. No i na tim su se golim obroncima nekada uzdizale mračne hrastove šume. Po dubravama se je Dubrovnik i prozvao tako. Više već tisuću godina živio je Dubrovnik kao slobodna republika, dok i tu starodrevnu i slavnu državu ne podjarmiše čete moćnoga Korzikance, a vjerolomni maršal Marmont ne dobije za to naslov vojvode dubrovačkoga: „duc de Raguse.“

Nizza i Mentone, Monte Carlo i Monaco nemaju takvoga čarobnog okoliša, kao što Dubrovnik i Hercegovina za njim. Ovdje istina Bog nema igračnice, no stranci iz njemačkih zemalja idu na Rivieru većinom ipak za to, da ozdrave, a ne da igraju. Ti ljudi ni ne sanjaju, da ima još krajeva, gdje možeš da otpočines od muke i truda, da se odmoriš od duševnoga rada, a da ti ne isisaju krv. No Dalmaciju se slabo zna i svijet sve još ragje putuje u Italiju, na Rajnu, u Švajcarsku, nego da jedared razgleda tu divnu zemlju, koja uz Bosnu sačinjava prelaz k istoku. A kakav je tek boravak za zimu — taj Dubrovnik! Kada ti je čak na Bosporu snijeg do koljena, a u najjužnijim zapadnim tako zvanim klimatskim lječilištima mora svijet da sjedi uz peć, u ovoj ti evropskoj Africi evate drveće u svoj krasoti, snijegu nema na moru ni traga, a bura nikada ne bjesni onako, kao što u Carigradu ledena sjeverna bura, što s ruskih stepa duva preko Crnoga mora i od nje se voda u bunarima smrzava.

Da se je južna Dalmacija zanemarila, krive su dosta i prijašnje austrijske vladavine skupa sa narodnim zastupstvom. Mnogi svijet ne

može da snosi vožnju po moru, makar da je tu vožnju „Lloyd“ krasno udesio. A direktnoj željezničkoj svezi s monarkijom nema tu ni traga ni glasa. Krnjata ona željeznica Spljet-Šibenik-Knin-Siverić nikomu pod božjom kapom ne koristi, pa dok se ne izgradi željeznica barem od Beća do Spljeta, ne će se razbuditi iz današnjega mrtvila ova mjesta, što ih je već priroda stvorila za klimatska lječilišta. Vrijedno je ovdje spomenuti, da se je godine 1895. osnovalo u Beću dioničko društvo, koje je u Dubrovniku sagradilo nov velik hotel; taj se je hotel početkom godine 1897. otvorio i već se sada jako posjećuje.

I opet je bila bosanska zemaljska vlada, koja je pomogla i Dal-

U Trstenu.

maciji time, što je od Mostara izgradila željeznicu u Metković i tako preko Broda, Sarajeva i Mostara stvorila direktnu svezu med monarkijom i južnim dijelom Jadranskoga mora. Jos će se važnija sveza s morem postići, dok se željeznica, što od Lašve (stanice na pruzi brodsko-sarajevskoj) ide na Travnik i Donji Vakuf u Bugojno, izgradi na Županjac do Aržana na dalmatinskoj međi i austrijska ju vlada odande nastavi do Spljeta. No dok se u Bosni neumorno snuje i radi, dotle u austrijskim zastupničkim kućama ubijaju skupocjeno vrijeme u odborima, komisijama i sjednicama carevinskoga vijeća kojekakvim besposlicama. Gdje bi već danas bila Dalmacija, da je i ona pod bosanskom

upravom! A Bosna je istom dvadeset godina slobodna od osmanlijskoga jarma i morala je da preskoči četiri vijeka kulturnoga nerada!

Ove se misli namiću i same svakomu, ko valjano poznaje prilike ovih zemalja, pa dogje iz Herceg-Bosne u Dalmaciju. Kaže se do duše s pjesnikom, da je „politička pjesma ružna pjesma“, no kako da je ne zapjevaš u ovom kraju, gdje sav razvoj narodne snage, sve blagostanje u zemlji ovisi o politici

No da se opet vratimo našemu putu. Ne ćemo dalje da govorimo o Dubrovniku ni o njegovoj istorijskoj prošlosti; djelo je ovo posvećeno naprednoj susjednoj zemlji i njojzi ne ćemo da otimamo mjesto.

Dobro se smjestimo u hotelu „Lokrumu“ i prijatno proboravimo veče. Iz jutra dalje kopnom. Kroz predgradje Pile, gdje stoje divni ljetnikovei, udarimo u Gruž, morsku luku dubrovačku. Svuda ti je pred očima more, krasno drveće i rastline u skupinama, a na šumovitom poluostrovu tu su vojničke zgrade, morske kupelji i palače dubrovačkoga plemstva. Veliki „hotel Petka“ u Gružu sagragjen je tek u najnovije doba; stara gostionica Pavlovićeva naspram pristaništa Lloydovih parobroda nije valjda bila više dovoljna za putnike. Kad carinare pozdravimo orišku platanu, što zasjenjuje sav trg, a onda krenemo dalje u dolinu Omble. Sasvim pred Gružem na ulazu u luku, gdje stoji hrid Daksa s velikim svjetionikom (tu se priča ista onakva priča kao i ona o Heri i Leandru) utječe ta hercegovačka ponornica u more kao golem morski zaliv. Ombla je, kako se misli, nastavak Trebinjčice, a izvire širokom strujom direktno ispod stijena tamo straga u romantičnoj dolini, te tjera velik mlin i pilanu i odma je plovna za veće brodove.

Kraj ušća Omble u more, blizu Kabogine palače, moradosmo stati, da se skelom prevezemo preko rijeke i da se povezemo dalje, sve u dogledu mora. Na Zaton, lijevo od nas ostrov Koločep i Lopud, a za njima Mljet, progjemo divnim krajevima, med bujnim baščama, po kojima su rasuti slikoviti ljetnikovci, u Trsteno, stari posjed konta Gozza, znamenit radi svojih tisućljjetnih platana, pod kojima mogu da u hladu taboruju čitave pukovnije. Trsteno je možda jedno od najzanimljivijih mjesta u svoj Dalmaciji, a i park konta Gozza vrijedno je pohoditi.

Kako smo se nekoliko sati vozili uz brdo i niz brdo, konji nam se poštено izmoriše. Zato ih pustimo, da otpočinu, a mi ćemo da se okrijepimo. Imaju tu dvije gostionice, priproste, no možeš da dobiješ piva, vina, izvrsne šunke i sira. Onda se u hladu pod platanama uzmem odmarati, koliko smo već mogli od znaličnoga svijeta. Još komadić puta lijepa je cesta, a tada nastaje strahota. Cesta je izvrsna,

izgradio ju je početkom ovoga vijeka maršal Marmont, i u lijepom je redu. No kako sav promet ide morem, slabo se svijet po njoj vozi. Šljunak kao da je istom nasut i samo uska mrka linija izgažena je med strašnim kamenjem, kuda udaraju pješaci ili tovarna marva. Put se u beskrajnim okukama vijuga oko svakoga zaliva, penje se na visoravan i opet odma silazi u nizinu, pa za koji časak tjeraj opet u vis. Pod žarkim sunčanim zrakama, da nigdje nema ni traga hladu, naši su konji tromo stupali. Dok se je još more vigjalo, bio je za ljude put još i snosan, no onda nastade pusti krš, kamena pustinja, da je takve tužne nigdje u Hercegovini nema. Kuda god pogledaš, sam sivi kamen, more kamenova i med njima kržljavo džbunje borovičino i žalfija. Ni glasa u toj mrtvoj tišini, ni stoke ni živa ljudska stvora! Tako sate i sate. Kola se zbog šljunka voze u korak. A nigdje ni kapi vode! Naigjosmo do duše u toj Sahari na samotnu kuću, — cestarska kuća i gostionica ujedno, Ruda, — no okrom nova vina ništa da dobiješ, pa ni za skupe novce ne mogosmo da dobijemo za konje ni kapi vode. Tako pogjemo uz sto muka dalje cestom, dok u nekoj nizini ne zapazimo lijepe ogradjene njive i ne susretнемo nekoliko pastirčića. „Znate li, gdje tu ima vode?“ zapitamo. „Tamo je u bašći čatrinja.“ Hvala Bogu, uzradujemo se, — eto konca nevolji. Rijećima i novcem nakanimo jednoga derana, da odvede na čatrnu konje, koji su se morali ispregnuti. No tu se odjedared iza nekoga zida pomoli tobožnji vlasnik čatrne te uzme odrešito prosvjedovati, da se konje pojti „njegovom“ vodom. Momci odgovore, da je voda svačija u ovom kraju; no na koncu konca svagja se opet ne bi svršila u našu korist, da se nijesmo odlučili te i tomu poštenjakoviću platili. Konji pogju vratolomnom stranputicom čitava posata i napoje se, a mi vidjesmo, da bi za one novce skoro dobili bili i isto toliko vina.

I opet dalje uzbrdice i nizbrdice. Gledamo da samo stignemo na hercegovačko zemljište, jer u Neumu znamo da se možemo pristojno smjestiti. No već se uzme smrkavati, a do Kleka treba još nekoliko sati. Konji nam se iskravili i ne mogu dalje, kočijaš psuje u svim jezicima, čak već i njemački, koliko je naučio u Mostaru, — a nama se grlo isušilo. Tada zapazimo samu kuću uz cestu. Cestarska je to kuća, gdje se prodaje čak i duhan i cigare. Časom se odlučimo. Tek što stadoše kola, eto stare žene, koja se čitave injesece nije valjda mila. „Možemo li ovdje prenoćiti? Imaš li sobu i staju?“ Odgovori nam po volji i tako se za tu noć kurtališemo svake brige. Kroz dvije prostorije kao špilje provede nas žena u sobu, koja je bila prilična, no tako zvana postelja i zgnjetena slama u njoj nijesu bile ni za ležaj divljem zvjeretu, a pokrivač, što je bio na postelji, odma bacimo u

drugu sobu. Odma udesimo krevet našim pokrovcima, šta se bolje moglo. A šta nam je još nojca dosudila, to bogovi znadu. U toj je sobi stajao još i pisači sto i sat budnik! Sin je gazdarićin bio takogjer i poštari te otuda ta raskoš u dalmatinsku kolibu. Noviput zove se kuća i okoliš.

Kako su se konji nekako smjestili, izmirimo se i mi sa sudbinom i stanemo piti mrko vino iz jedine boce i jedine čaše, što tu ima. Da pomognemo u nezgodi i da ne oštetimo druge goste, uzmememo

Neumska luka (u Kleku).

svoje boce i čaše. Gostiju se dosta okupi, cestarskih radnika, seljaka, — i na skoro je sjedjela cijela skupština pod vedrim nebom, na kojem su se zvijezde blistale u svem sjaju. Sad udri pitaj i odgovaraj. Ko ne zna prilike u ovim zemljama, pa bi nas vidio u ovoj družbi i u toj kamenoj pustinji, mislio bi, da smo dospjeli med hajduke. A onamo tim čestitim ljudima nije bilo ni na kraj pameti, da nas po haraju. Briga ih je samo bila — i to su veoma diskretno činili — da udovolje svojoj znaličnosti, te su našega kočijaša svejednako potajice

ispitivali sve točnije i točnije. Uza to je boca išla redom iz ruke u ruku, nagju se i gusle i zapjevaju se stare junačke pjesme, što onako krvavo zvuče i ovdje te se pod vedrim nebom u samoći još jače doimlju.

Krčmarica nam je zaklala i skuhala kokošku. Doneće nam onda još kukuruzna hljeba i vina. Sve je bilo dobro; gazda se vrati te on i jedna gladna mačka pridruže se nama. Poštar i cestar bio je inače sasvim naobražen čovjek za ovaj kraj, znao je čitati i pisati i imao je čak i artije za pisma sa svojim imenom. Čemu to? ne zna se. Noć ćeu najbolje da prešutim; kada je zasinula zora na prozorčiće naše, izigjemo i začudimo se, gdje je kočijaš već upregao konje i čeka. Sasvim se je skunjio i samo veli, da treba brže u Hercegovinu. Još ispijemo crnu kavu, koja je i ovdje dobra, pa se pozdravimo i tjeraj u „tursku zemlju“. Tako ovdje još i danas zovu Hercegovinu, a Klek je još svejednako dalmatinskomu seljaku „Turska“.

Sat se povezemo pravcem i eto nas u tom mnogo spominjanom krajiću, što je bio povodom mnogim diplomatskim notama. Taj je Klek nekada Dubrovnik odstupio porti, da zabije klin med sobom i mletačkim zemljишtem, te je tako porta jedino Klekom mogla s mora da baciti vojsku u Hercegovinu.

Neum je jedino znatno mjesto na Kleku. Iz jadranskoga mora ide med poluostrovom Pelješcem i ušćem Neretve morski rukav u stonski kanal i iz toga opet ide ogrank u tako zvani klečki zaliv. Veoma je to vrijedna prirodna luka; nije široka, no duboka, i Hercegovina bi po njoj mogla da zauzme lijep položaj i na Jadranskom moru. Posljednji sam put bio u Neumu godine 1880., kada je sve još bilo u zarogaju, no tada su već stajale vojničke zgrade, koje Neumu pridaju neku važnost. Lijepe su se gradnje dizale, a i privremene gostionice su bile dobre. To je danas bez sumnje sve još bolje. Put je naš išao desno ukraj Neuma, koji ostaje duboko dolje na obali morskog. Vidjeli smo same utvrde i svuda nove ceste. Nije s gorega spomenuti ni to, da je cesta odma bolja, čim se pregje granica; nema više krupnoga šljunka, cesta je bila utrta i mjesto koraka moglo se je udariti u dobar kas. Na visini nad Neumom rašljaju se ceste; jedna ide k moru, a pregjašnja turska cesta, što se pravcem penje na brdo, danas je napuštena te je izgradnjena nova cesta, koja se u lakim okukama uspinje onamo. Na tom se raskršću rastanemo s Jadranskim morem. Još bacimo oko na Pelješac i Korčulu i pozdravimo sunašće, što pozlaćuje gorske visove tamo na istoku, kuda sada krećemo.

Put nam je posred gorske pustinje. Nema tu ni drveta ni džbuna, jedva da se pomalja i najskromnija biljčica, — kao da će da se obi-

stini ona rečenica, da ne raste trava, kuda tursko kopito udari. Sasvim ispremiješani ispinju se visovi i gorske glavice jedna nad drugu, svaka u drugoj nijansi, no samo od najčišćega bjelila do najtamnje sive boje. Komu je baš po volji siva boja, ovdje bi mogao točno da prouči boju pruskih časničkih kabanica. Ovakve skale sivih boja nema nigdje više na svijetu. Samotan se vrabac javi, i taj je zalutao ovamo, a čim se hrani, ne bi ti znao reći ni bog Aegir, gospodar morski, koji se možda već i ovdje u bliskom moru otima za vlast sa starim prokušanim Nep-

Divlje patke, kod Metkovića.

tunom. No odjedared se na brdima pomole neke spodobe, — žive živcate ovce, koje su valjda privikle uz kamenu hranu. A kako je uzvišena i veličajna ova pustoš, kako se čovjek osjeća sitnim u toj samoci! No i nju je već savladao i izgradio njome krasnu cestu. Taj bih ja kraj upravo preporučio svakomu putniku i slikaru; kontrasti ti ovdje dolaze sve redom.

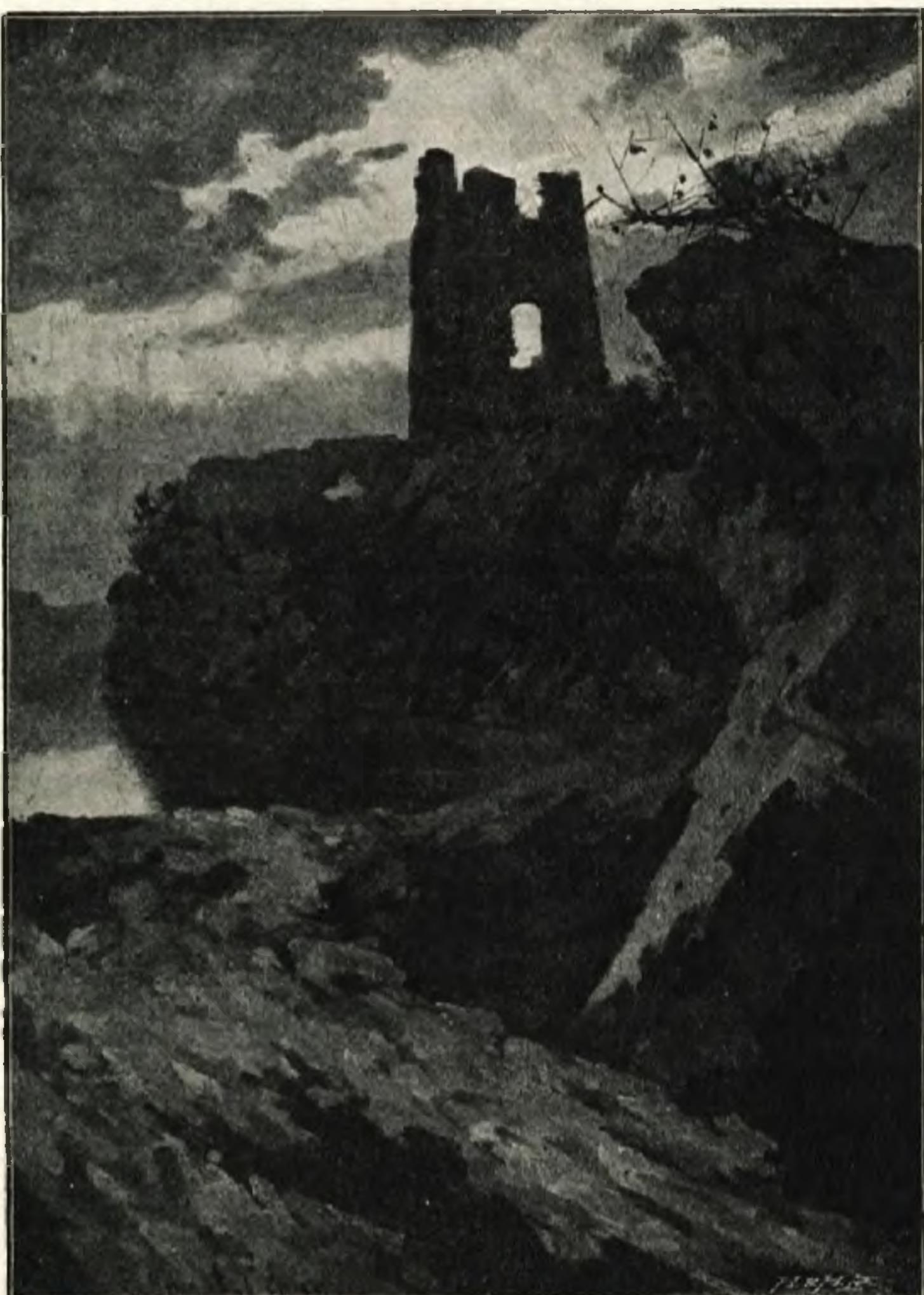
Samo podrug sata i cesta se spušta u močvarno područje Neretvine delte i potočića Misline. Uz jednu su stranu još svejednako

visoki bregovi, a uz lijevi obronak prostrana ravnica, pogdjegdje i obrajena, no većinom močvara, po kojoj se zeleni leće, a unaokolo visok šaš, sita i dalje trska. Uz cestu leže sela, izgrajena sasvim na talijanski način, kuće opletene smokvama i lozama, a pred kućama čitavi snopovi suhe trske, pa već i slama u plastovima. Onda ucestavaju polja. Tu je pirinač. Razdijeljena su u četvorine, prokopane su jaruge za vodu, tako da je sve polje vazda pod vodom. A gdje je pirinač, tamo je i malarija, te je sva ova prostrana Neretvina delta, u koliko se je i jako okoristila regulacijom, opet jedan od najnezdravijih krajeva u Evropi. Kod jednoga sela stoji močvara kao čitavo jezero. Na čunu, sačinjenu iz jednoga debla, prelaze na polja prijeko. Svijet tu vodu i pije, pa nije ni čudo, da gubi zdravlje. A opet kako je kraj plodovit! Svi južni plodovi rastu u obilju, na kukuruzu bude klip debeo, da se ne možeš prečuditi, bujna je vinova loza, uz svaki se zid privija smokva, — bio bi to pravi mali raj, da nije tropsko podneblje i da se na blijedim uskim licima ovdješnjega svijeta ne čita boljetica. Ima mjesta, nalik na koji crnački grad u srednjoj Africi: uz svaku kamenicu visok plast sijena i slame, lijepo zaokružen kao kuća kojega unjamveškoga starešine. Tako pregjosmo najviše dobrim putom Bačulu, Mislinje, Obradović, Čeletin, Medar, Glavu. Lijevo nam ostade norinska kula, a još nešto u vis i eto nas na prostranoj ravnici, gdje teče „regulirana Neretva“, koja je ipak još vazda svojeglava. Dovezmosmo se u Metković, što se je nekada smatrao prognaničkim mjestom i nazivao „austrijskom Sibirijom“. Gostionica ima dosta i mi se u jednoj od njih na nekoliko sati usidrimo.

Sada je trebalo birati: ili željeznicom u Mostar ili kolima? Svakako ćemo još do veće stići, pa kako sam željezničku prugu već poznavao, a kočijaš nam je i tako morao onamo, to nije bila odluka teška, po gotovo gdje je bilo krasno vrijeme. Tri sata odmora, a onda tjeraj u Gabelu!

Ovdje smo u kraju, znamenitu u istoriji. Još kada su stari Grci naselili te obale i utemeljili Epidaur, skrene im se pažnja na ušće Neretvino, kuda je jedini zgodni ulaz u potonji kraj, dočim su svuda drugdje visoke planine i teško ih je prelaziti. Rimljani se takvih zapreka nijesu do duše plašili, no opet su uvgjali, šta Neretva vrijedi, te je za njihova vremena bio ovdje povrh delte velik rimski grad Narona, koji je docnije propao u vidskim močvarama. U srednjem vijeku propadoše mnogobrojne rimske ceste u okolnom kraju i samo Neretva ušćuva svoju važnost u trgovini dubrovačkoj i mletačkoj. Kao što danas u Africi, nastadoše tada na delti mnoge faktorije i mala trgovacka zborišta, no tu je bilo i kubure s nezvanim gostima. Nekoliko

vijekova bili su Neretvani najstrašniji gusari na Jadranskom moru. Naselja su im bila uz more po planinama izmed Makarske i Neretve, gdje su im stajali gradovi, i Duvnopolje u nutrini; dalje ostrovi Mljet, Korčula, Brač i Hvar. Kada su napokon ukroćeni, uzme se na rijeci

Podor kod Metkovića.

razvijati živahna trgovina; no delta se u te vijekove sve dalje stane pretvarati u moćvare, rijeka si je krčila nove putove, te tako bude regulacija prijeko potrebita. Austrijska ju je vlada u sedamdesetim i osamdesetim godinama našega vijeka i provela, no sumnja se, da će

popravci istrajati, barem tvrde u Metkoviću ljudi, koji motre porijeće, da sve treba nova posla. No nešto se je regulacijom svakako postiglo: veoma mnogo plodovita zemljišta, koje je prije bilo močvara, a i sa zdravljem je nešto okrenulo na bolje. Osobito Metković danas je već na dobru glasu.

Metković leži slikovito na ulazu u veliku hercegovačku ravnicu. Za njim brda, posred ravnice široka rijeka — kao kakav primorski grad; sreća, te mu bosanska vlada izgradi i željeznicu. Kako sada nijesam išao željeznicom u Mostar, a godine sam 1885. u juniju mjesecu bio kod otvaranja ove pruge, ovdje ću da dometnem barem ondašnji svoj opis.

Željeznička pruga Mostar-Metković duga je 43 kilometra, dovršena je za deset mjeseci, uskih je tračnica, te ju je pod upravom natporučnika Strobla od željezničke pukovnije izgradilo gragjevno poduzetništvo baruna Schwarza. To su gola data, a vrijedno im je još primetnuti, da je gradnja stajala 1,700.000 for. Od Metkovića se stiže na granicu za nekoliko časaka; vlak se vozi ravnicom, uz koju su s obadviju strana brda, krševita do duše, no ipak s više vegetacije, nego li dalmatinske brdine. Polja su divno obragjena, na njima je žito, duhan, vinova loza. Sve bujno raste. Putovi su zasjenjeni golemlim smokvama i voćem; smokve rastu bez broja i divlje, kao čitavi gajevi. Svuda se sjaji crvenim cvjetom granata, kuda samo pogledaš. I visoko još na obroncima vidiš taj divni cvijet, gdje sa zelenilom livada i s drugim cvijećem sastavlja divan čilim.

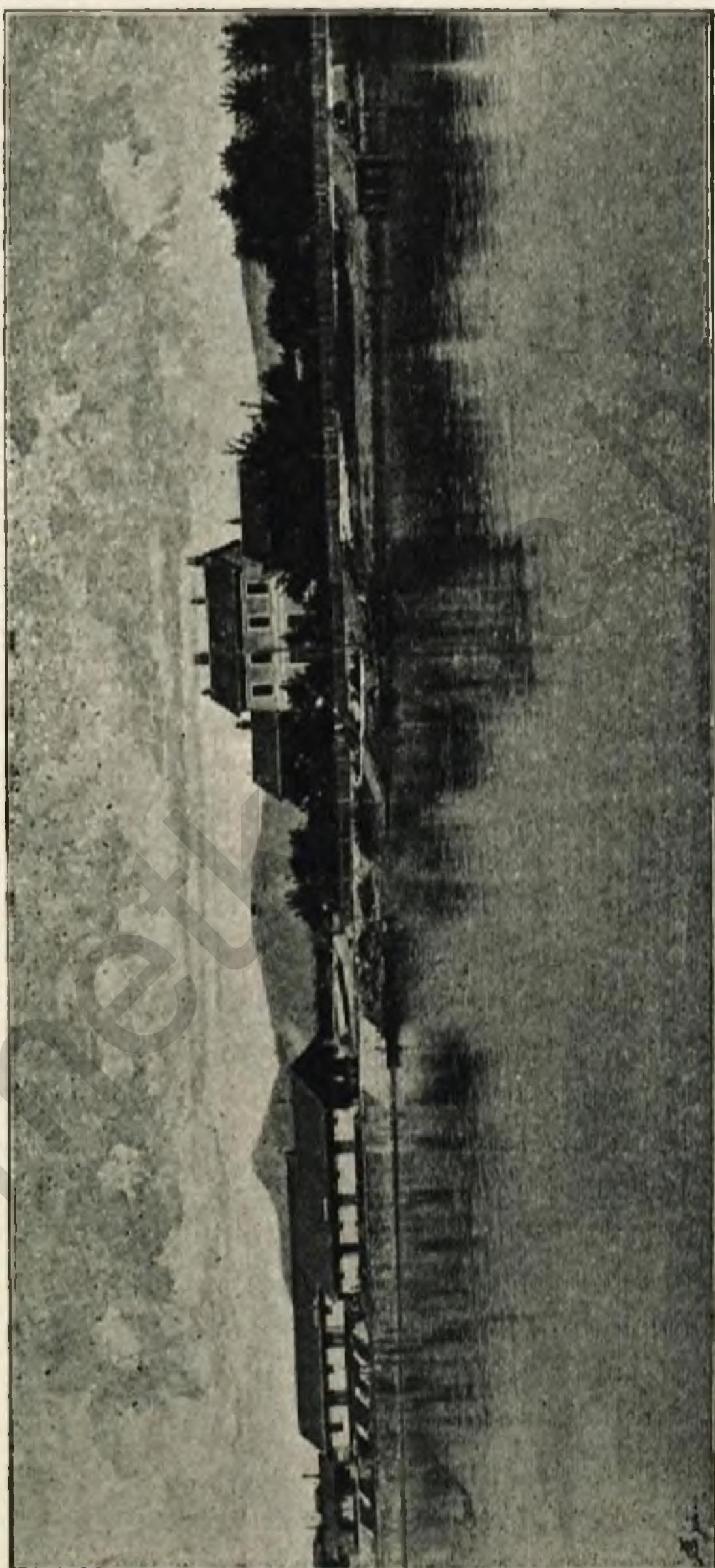
Vlak prolazi gabelskim tunelom, te ukraj razvaljenih šančeva stare mletačke granične tvrgjave Gabele, prelazi rijeku Trebižat i stiže na stanicu Čapljinu. Mjesto to leži u lijepu kraju, a nastavaju ga većim dijelom katolici. Za kolodvorom imaju tu sada veliki duhanski magazini i mnogo se je evropskih zgrada izgradilo. U Neretvi se hvata toliko jegulja, da je osnovana tvornica ribljih konserva. Od Čapljine te vodi moderna cesta za dva sata u Ljubuški, grad u krasnu amfiteatralnu položaju, nastanjen većim dijelom muhamedovecima (3989 stanovnika). Nad gradom stoje na vrhu visoke stijene ruševine starinskoga grada, o kojem vele, da ga je izgradio herceg Stjepan u znak srdačne ljubavi za ženu svoju. Svijet i danas još zove kulu „Ereenguš“. Blizu Čapljine ima i lijep vodopad.

Za Čapljinom se zastaje u Dretelju. Tu započinje krš. Željezница se vozi obronkom, a desno joj je Neretva, kojoj je korito ovuda veoma kamenito. Vegetacija je vazda južna kao i prije, zemlja je sve obragjenija, na njivama rade hercegovački seljaci u svakovrsnoj odjeći. Uz crvene marame i saruke katoličke vidiš u muhamedovaca fes ili

Luka u Metkoviću na Neretvi.

bijeložuti i cvijećem išarani saruk. S drugu stranu rijeke zapaža se stari Počitelj; kada ga pogledaš: pravo hajdučko gnezdo, visoko u stijenama sagragjeno, a okruženo bedemovima i kulama. U tera-

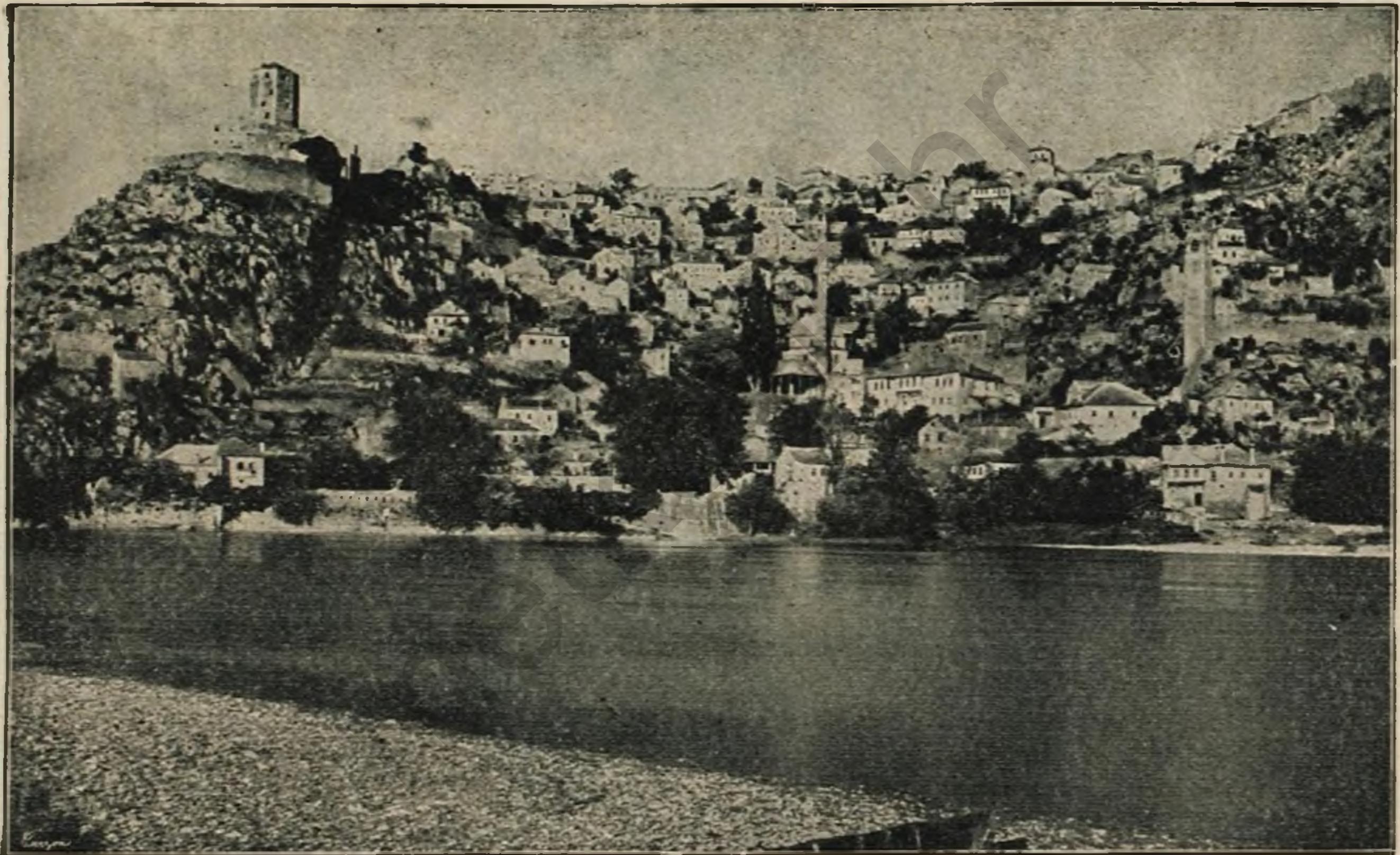
Kolodvor u Metkoviću.

sama se penju kuće uz brdo. U sredini grada diže se divna gragjevina, džamija s kubetom, a uz nju na osami visok čempres. A nada svim razvaljena utvrda. Još se prolazi postaja Krušević, te se dolazi

na stanicu Žitomislić. Pogled je ovamo dražestan. Usred krasne južne vegetacije, opkoljen parkom, leži u dolini znameniti pravoslavni manastir Žitomislić, što ga je godine 1585. utemeljila porodica Miloradovića. Široko njegovo pročelje i bogata fasada vide se daleko. Odma uz željezničku stanicu nalazi se nekoliko velikih stećaka s krstovima. Odavde pa sve do Bune otegao se je tjesnac, kojim teče Neretva. Istim Buna, nasuprot uviru rijeke Bune u Neretu, leži opet u plodnoj ravnici. Tomu ćemo se mjestu još bliže svratiti na putu kolima. Vlak prelazi duboki potok Jasenicu, bučnu brzicu, i ulazi u veliku ravnicu mostarsku, Bišće polje. Desno se vidi Blagaj i Stjepangrad, pa obronci Podveleža. Lijevo su goli strmeniti visovi Huma, a ostrag, kao u rasjelini med stijenama sakriven, — Mostar, u kojem stranca na željeznici već dočekuje pravi civilizovani život.

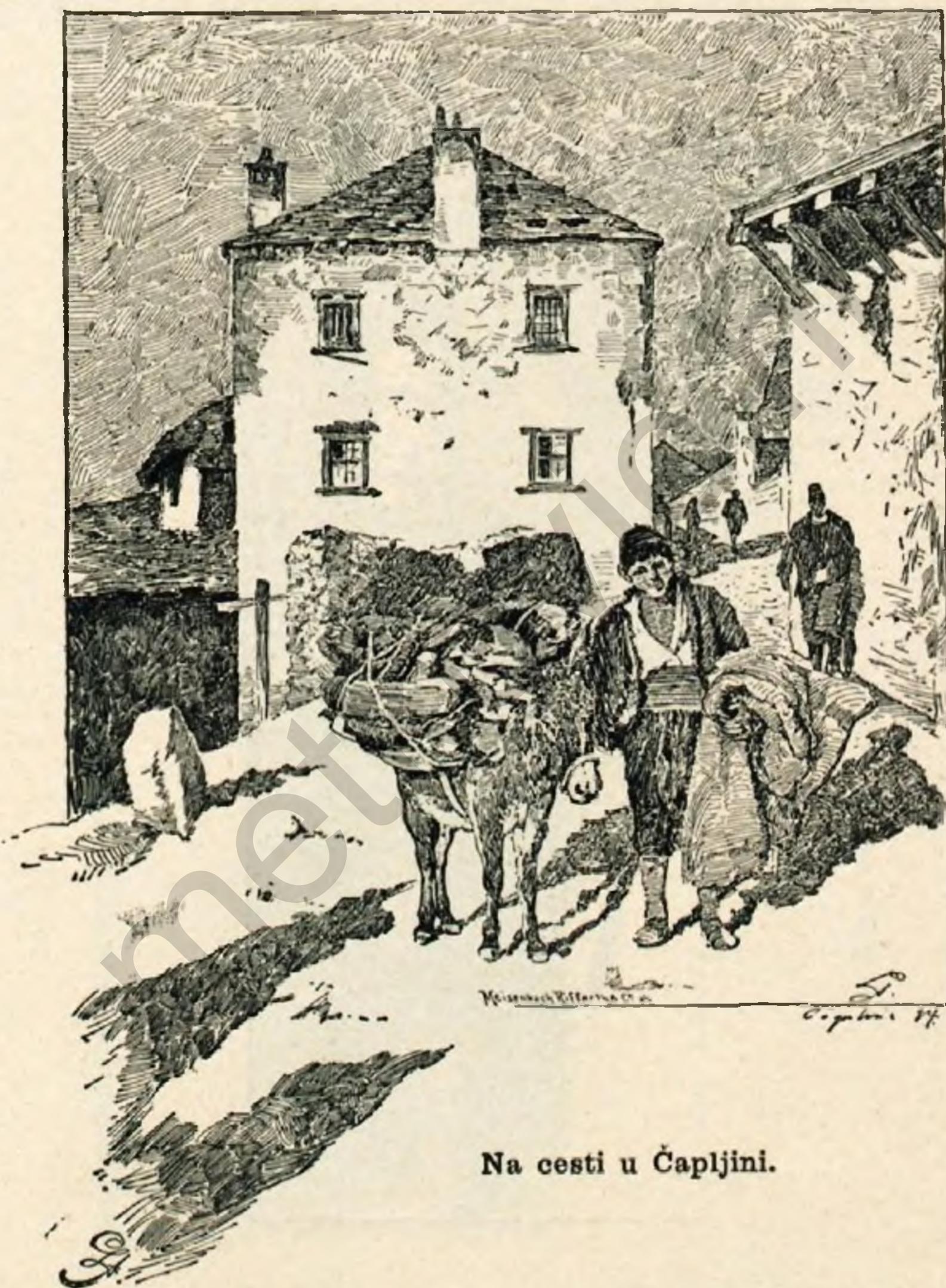
Kolima smo sada dospjeli za sedam sati u hercegovački glavni grad. Za Metkovićem se prolazi carinska stanica, koja tu stoji odma uz na polu razvaljenu graničnu kulu; to je zemljište Stare Gabele, koja nam leži lijevo na rijeci med močvarama i poljima. Tu je negda bila mletačka carina suprot Turaka i tada je mjesto ovo bilo svakako znatnije nego li danas. Dovde je i Neretva svagda bila plovna. Gradić je izgradjen zaklonito, u uvali med dvama brežuljcima, na kojima imaju razvaljene utvrde. Priča se, — tako piše dr. M. Hoernes — da je utvrde sagradio sultan Sulejman godine 1558. od kamenja dviju razrušenih crkava i da su nazvane „sedd i islām“, zapor islama. Kada je koncem 17. vijeka buknuo veliki turski rat, onda glavni namjesnik mletački Delfino navali s jakom vojskom na Gabelu i vještom je akcijom zauzme. Time je mletačka republika, kako se veli u savremenu vrelu, dobila komad plodne zemlje, te stekla ulaz u donju Hercegovinu i u ostali dio Bosne. Teško osjetiše Osmanlije taj gubitak i pokušaju odma u prvim mjesecima za tim, da opet preotmu svoj „zapor“. No istom po mletačkom traktatu karlovačkoga mira (godine 1699.) padne im opet u ruke. Tako bude lav iz bijela mramora s napisom: „Pax tibi Marce, evangelista meus!“ s glavne kapije gradske zbačen onamo, gdje još i danas leži, dvije crkve, što ih je Delfino opravio, opet буду razrušene, a dvije druge prevraćene u džamije. Jednu od onih prvih crkava Gabeljac i god. 1855./6. oprave i posvete za župnu crkvu. Na glavnom oltaru u njoj vidi se grobna ploča i grb porodice Santića. Po službenom popisu žiteljstva u Bosni i Hercegovini imala je Gabela 1. maja 1885. 626 katolika, 218 pravoslavnih, 8 muhamedovaca; godine 1895. bilo je u njoj 960 duša.

Odatle se vozimo svejednako plodovitim krajem sve do Tasovčića. Putom prelazimo Krupu i divlju Bregovu, što dolazi od Stoca.

P o č i t e l j.

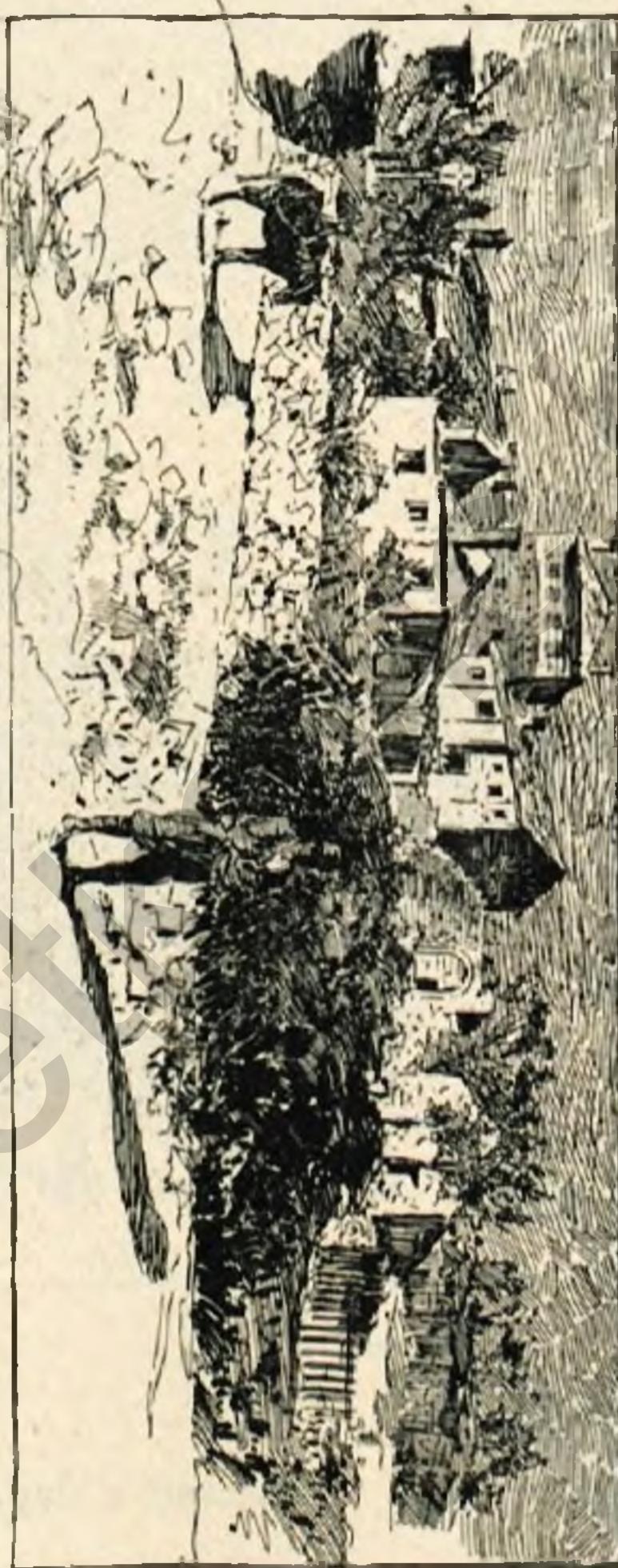
U stranu od nove ceste, na starom putu, ima kameni most na svodovima, sada u osami. U Tasovčiću, veoma imuću mjestu, odma nas na kraju sela pozdravi novo doba — nova osnovna škola. Blizu škole leži sasvim u zelenilu groblje, koje sjajno svjedoči o ovdješnjoj vjerskoj snošljivosti. Uz muhamedovske nišane stoje katolički krstovi i med

Na cesti u Čapljinu.

svima leže velike ploče bogumilskih grobova. Kod jedne kavane sjednemo časkom pod velikim dudom, med muhamedovskim zemljovlasnicima, koji su se hvalili posljednjom ljetinom, pa uz to naravski i svim drugim prilikama. Kada im spomenuh novu školu, odgovore, da je to pravi blagosov; i njihova djeca neka budu pametna kao i „Švabe“.

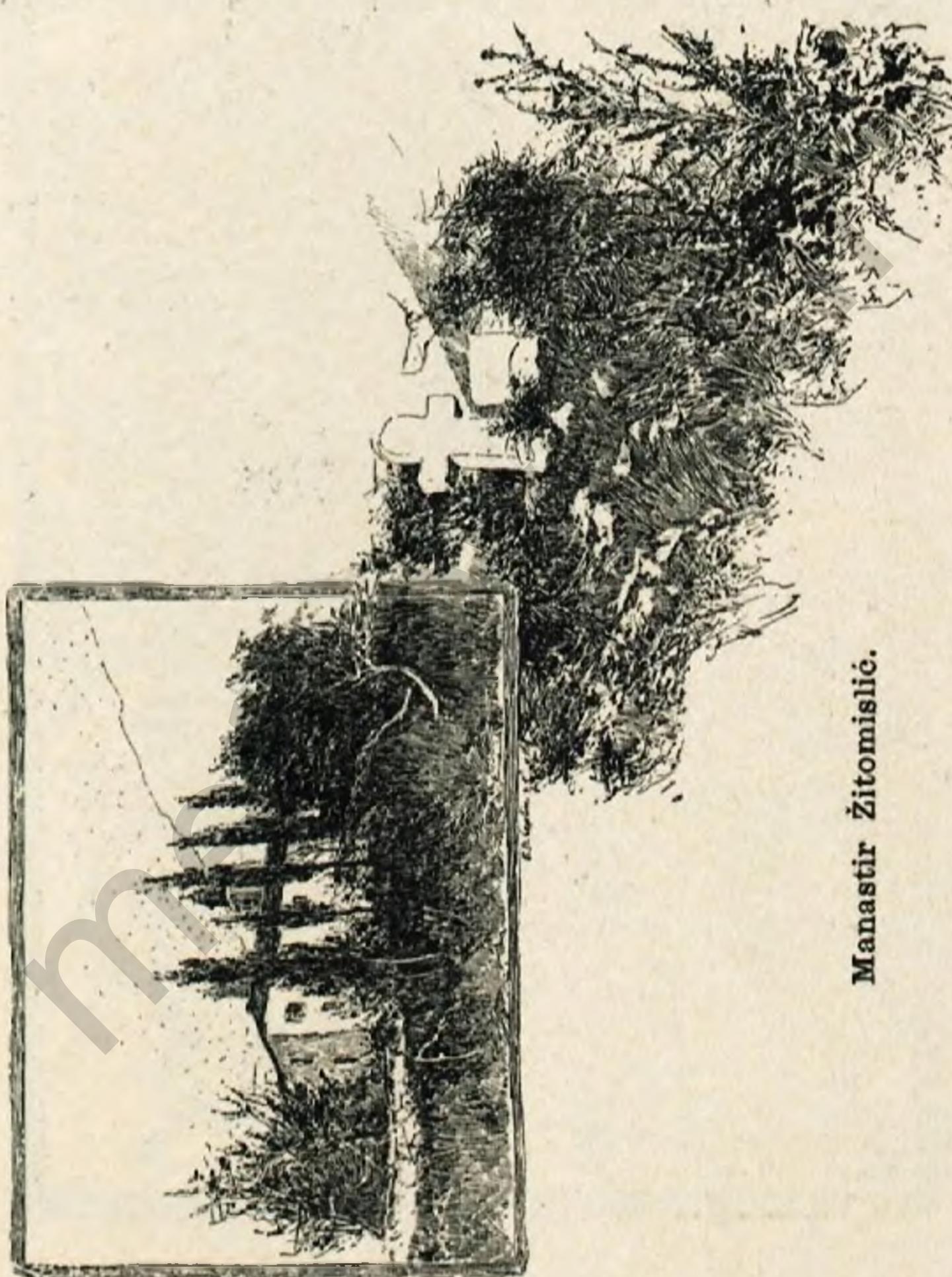
Kraj je ovaj divno obragjen; golema duhanska polja i krasni vinogradi idu ravnicom, dokle možeš okom da segnes, sve do Neretve. Za Tassovčićem dogjemo do lijepa hrastika, koji je zaštićen poznatim napisom: „zabranjena šuma“. Malo za tim stignemo u Domanović, važno mjesto, gdje se ceste skrštavaju. Ovdje ide desno cesta u Stolac,

Čapljina, pogled s Neretve.

slavno u istoriji sjedište Rizvanbegovića, grad sa stariim spomenicima i znamenitim bogumilskim grobljem. Preko Neretve ima prevoz u Čapljinu. Domanović se sastoji iz dugačke ulice, pune krémica, kavanica i dućančića, koji svi živu od prolaznoga prometa, ponajviše od ovdješnjega vojništva. Sagragjena je tu velika pješačka vojarna, u kojoj se nalazi jedan bosanski bataljun. Zgodna šumarska kuća sjeća te pošum-

ljivanja krša, na koje ćemo dalje putom naskoro opet naići. I sve iznovice duhanska polja, velika stada, a na poljanama lijepe kuće. Osobito u Bivoljem brdu pade mi u oči turski ljetnikovac, prostran i u krasnom slogu izragjen. Cesta se penje i spušta, svejednako uz obronke Dubrave, dok na posljeku ne sigje na Bišće polje, kojemu smo okoliš već nekoliko puta opisali. Pred Bunom viri već i opet

Manastir Žitomisljć.

preko plotova smokva i uljika, a u lijepom tom prostranom mjestu stoje svuda pristale kamene kuće, moderne gradnje za ljetovanje.

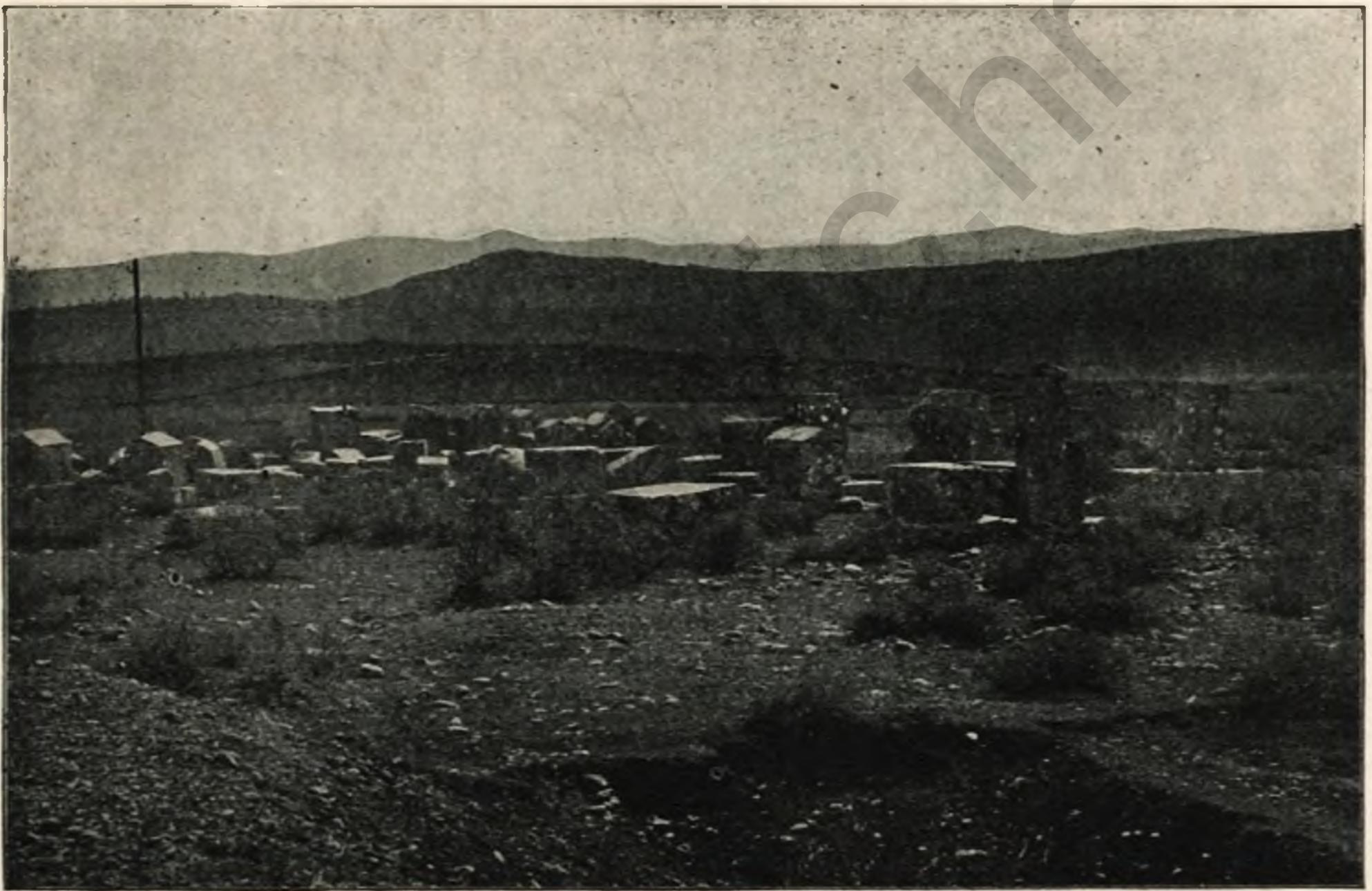
Buna je znamenito mjesto u istoriji. Da je znatno bilo već u staro doba, vidi se po golemom mostu, što tu u devet kamenih svodova ide preko Bune, no proslavilo se je istom pod posljednjim gospodarom hercegovačkim, Ali pašom Rizvanbegovićem. Stolovao je

on u staroj svojoj kuli u Stocu, te je, kao što smo već spomenuli, za ustanka bosanskoga plemstva pod Husein kapetanom Gradašcevićem godine 1831. ostao sultanu vjernim i za to dobio hercegovačko vezirstvo. Tu se on učini skoro neovisnim i uzme nastojati, da svoju zemlju digne do materijalnoga blagostanja. U dolini Neretvinoj i oko Ljubuškoga zavede kulturu pirinča, stane saditi uljiku i štititi vino-

Hrast u Žitomislju.

gradarstvo, pa i širiti svilogojsvo. U Buni si sagradi lijep dvor i džamiju. Sultanove je zapovijesti slušao, kako ga je bila volja. Kada godine 1849. bukne opet u Bosni plemićki ustank, pristane i on uz svoje suplemenjake begove i okrutno se poneše spram kršćana. Isprvice ga posluži sreća, no onda se javi osvetnik povrijegjenoga ugleda sultanova, Omer paša. Tanad i vješala uspostaviše u Bosni red, a onda

Bogumilsko groblje kod Stoca.

se Omer paša i Skender paša primakoše Hercegovini. Ali paša Rizvanbegović kao lukav čovjek ne usprotivi se možnomu smiritelju, nekadanjemu graničarskomu stražmeštru Mihajlu Latašu, nego to pusti svojim ljudima, a sam zasjedne tobože bezbrižan u svojem gradu Stocu. Omer paša razbije ustaše i ugje u Mostar. Sada eto i Ali paše u Bunu, da pregovara. Velikim počastima dočeka Omer paša vezira;

Prevoz na Neretvi.

pozove ga na objed u Mostar, a lukavi se Hercegovac dade zaluditi. Dok on ode u Mostar, ugju osmanlijske čete u Bunu i Stolac i objave, da je vezir svrgnut i da je zarobljenik Omer pašin. I sada ga stigne usud. Staroga Ali pašu, koji je od starosti jedva hodao (pričovljeda domaći pisac), odvuku na most na Neretvi i tamo ga posade na magarcu. Tako ga na magarcu odvede Omer paša u Krajinu, kuda je

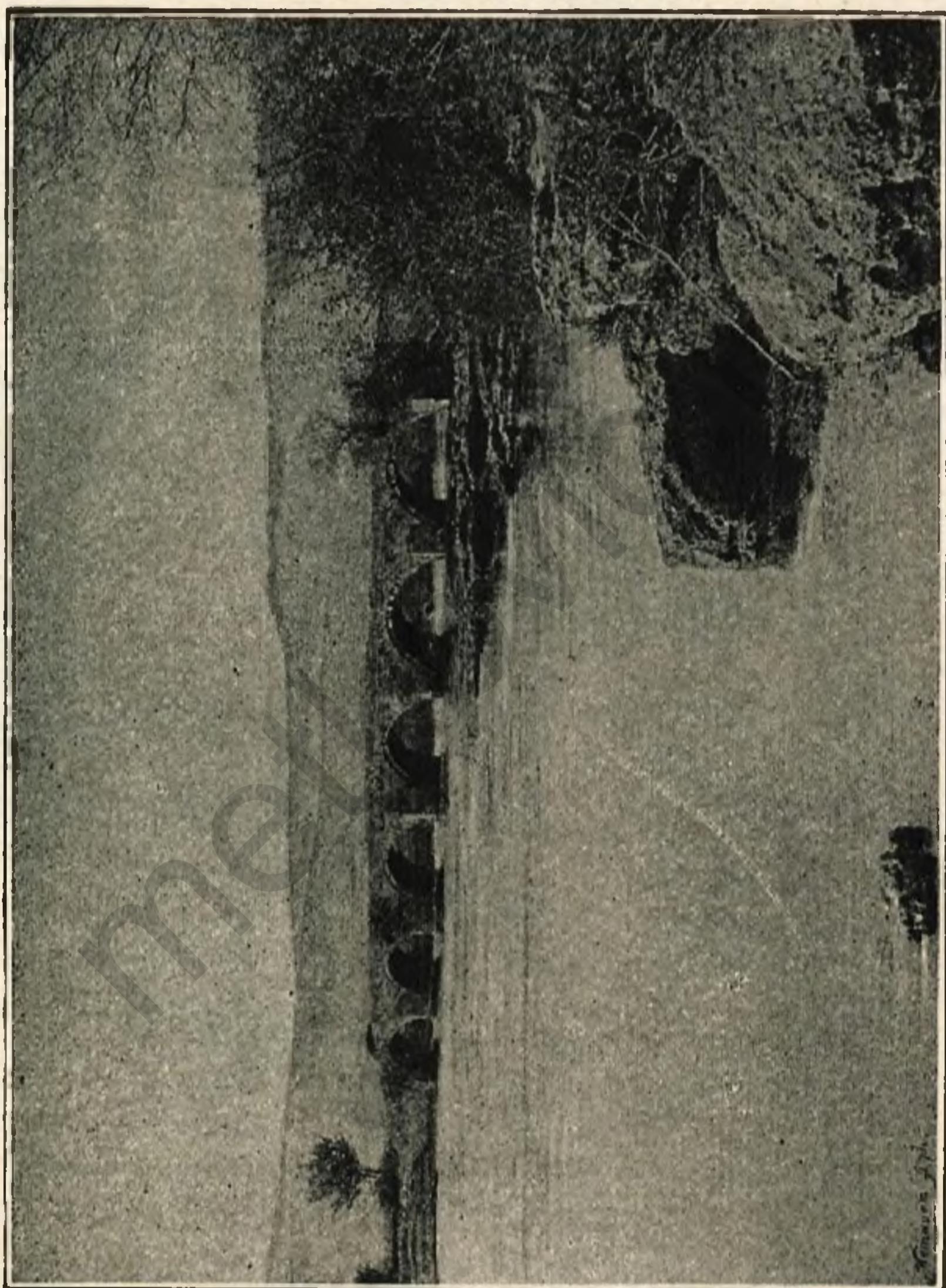
šao na ustaše. Ali paša se razbjesni, što ga sramote, i plane na serdar-ekrema (maršala): „Šta me mučiš? I ti si vlah i vlaški sin! Otkuda smiješ da to sa mnom činiš? Da sam digao oružje na sultana, ne bi ti bio vrijedan, da ovako sa mnom postupaš, kao da si me u

Počinak. Motiv iz Gabele.

bitei zarobio, sve da si triput serdar-ekrem. Pošli me bolje, vlaše nečisti, pred padišaha, neka mi sudi, a nemoj me sramotiti u starosti.“ Omer paša se poboja, jer Ali paša je imao kod sultana mnogo prijatelja, kojima je iz Hercegovine slao silne novce. Tako uzme Omer

paša premisljavati, dok ne smisli sve na jedno, da je bolje Ali pašu maknuti sa svijeta. I tako noću u dva sata puće puška i Omer paši se javi, da je slučajno opalila i tane prošlo Ali paši kroz glavu. Tako poginu Ali paša Rizvanbegović dne 20. marta 1851.

Kosorska čuprija, rimske most na Buni, blizu Blagaja.

Je li to bilo baš ovako ili nije, ne znamo, no istina je, da Ali paše nije više bilo. Njegov posjed bude konfiskovan, zgrade razrušene . . . Kada u Buni sjediš pred gostionicom na mostu i pijuckaš izvrsno bijelo vino iz gostioničareva vinograda, možeš oko da bacis

na stari posjed Ali pašin, gdje u ponositim ruševinama leži usred zelenila. A zapitaš li kojega starijega čovjeka za Ali pašu, kazaće ti: „Gospodaru, bio je za Hercegovinu kao herceg Stjepan.“

Prilično smo se zadržali u Buni i zvijezde su već bile iskočile na nebo, kada krenusmo dalje dalekim Bišćem poljem. Satove i satove je pust i go taj kraj, dok i ovdje ne svane gospodarstveno uskrsnuće. Za sada je to jedino bogata riznica arheolozima. Oštar se je vjetar bio uzdigao i užvitlao guste oblake prašine, te smo bili blaženi, kada stigosmo u Mostar i opet u gostoljubive prostorije hotela „Narenta“.

Konačna vinjeta: stari pečat iz Vida (Narona), iz 15. vijeka.